

Martha Sandwall-Bergströms väg till flickböckerna

Litteratur och läsning i en småländsk barndom

Eva Söderberg

Hur formas en människas föreställningar om ett landskap som hon eller han själv aldrig besökt? Vad är det för bilder som framträder i det inre då ögonen sluts, och vilka ljud och röster är kopplade till denna scenografi? Svaret är att bilder och ljud sannolikt formas på en rad olika sätt, genom både faktiska fotografier, bildkonst, filmer, musik och vistexter liksom berättelser och beskrivningar i skönlitteratur. Dessa intryck kan vara individuellt präglade men också ha drag som delas med andra människor. Vissa landskap, som Småland, Värmland och Västerbotten, har genom sin litteratur och dess transmedieringar blivit platser som många läsare tycker sig känna och bära med sig.

Mitt första möte med Småland ägde rum i mitten av 1980-talet. Jag hade just avslutat min lärarutbildning, sökt många arbeten och fått napp i Jokkmokk och Mariannelund. I norra Sverige hade jag redan rest runt men i Småland hade jag aldrig satt min fot – även om jag läst några av de stora småländska berättarna som Martha Sandwall-Bergström och Astrid Lindgren. Det fick bli Mariannelund, där Emils doktor hade sin praktik! Tåget söderut rullade på, resan tog tid, men det var först ett stycke in på den smalspåriga järnvägen mellan Nässjö och Mariannelund som förväntan steg. Tåget stannade till på platser som Eksjö, Hult, Bruzaholm, Hjältevad och Ingatorp, och jag insåg att jag nu antligen var på väg in i det landskap jag läst om i den småländska litteraturen. Här – och när jag senare började utforska min nya trakt – fann jag små gårdar med åkrar och ängar, betande kor och får. Jag såg enar, ekar och körsbärsträd och upptäckte sjöar och tjärnar. Småland var inte bara ett landskap innanför böckernas pärmar!

Sommardagen var varm och kupén där jag satt likaså. Jag kom att tänka på en passage i början av *Kulla-Gulla finner sin väg* (1950), den näst sista delen av sju i Martha Sandwall-Bergströms klassiska flickbokssvit om torparhjonet som visade sig vara herrgårdsfröken (1945-1951).¹ Hjältinnan är liksom jag på väg från Stockholm till Småland. Hennes slutdestination är morfaderns herrgård Höje på den småländska landsbygden, och hon har hamnat i en trång tredjeklasskupé med sitt förkläde, en löjtnantsänka. För att få utrymme att sitta tvingar änkan en mamma att flytta på sitt sovande barn, vilket får till följd att barnet börjar skrika otröstligt. Änkan faller några

---

¹Kulla-Gullasviten har reviderats, delats upp i fler delar och publicerats i tre utgåvor med olika omslagsbilder. I denna essä hänvisar jag endast till den ursprungliga sviten om sju delar som utgavs 1945-1951.

kritiska kommentarer men får svar på tal av en student i vagnen, en ung man som sitter och läser ett häfte med titeln *Arbetarnas deltagande i vår tids kultur*. Jag kom ordagrant ihåg änkans snipiga kommentar till sin skyddsling Kulla-Gulla: ”Förr var en studentmössa tecken på bildning och förfining, nu sitter den på vilket huvud som helst! Det är förfärligt som tiden har blivit” (1950:21). Den åsyftade tiden är 1900-talets första decennier.

För hjältinnan Kulla-Gulla blir den tågresna hon sett fram emot rätt plågsam. Hon skäms å sitt resällskaps vägnar. Vi ska ändå slå följe med henne på den färd som leder tillbaka i tid och rum till Martha Sandwall-Bergströms (1913-2000) egen barndom och ungdom på 1910- och 1920-talen. Detta är en period i hennes liv som på många sätt inspirerat till det skönlitterära skrivandet, ett skrivande som i sin tur bidragit till hennes läsares bilder av Småland. Syftet med denna essä är att uppsöka de platser och miljöer där Sandwall-Bergströms intresse för bokstäver, berättelser och böcker föddes, formades och utvecklades. Detta gör jag genom att återvända till intervjuer med henne och läsa hennes texter, både publicerade och opublicerade, som handlar om hennes barndom. Det rör sig till exempel om de manusutkast som resulterade i artikeln ”Skall man böja sitt huvud över stupstocken” i *Göteborgs-Posten* (1984) och som handlar om hennes barndoms läsning, och om manusen ”Jungfru med brinnande lampa” och ”Min äventyrliga barndom”.² Tanken är att avtäckta konturerna av denna författares barndomslandskap och undersöka hennes tidiga relation till berättande och bilder, för att med det i fonden blicka ut över författarskapet.

Barndomens landskap

Konstaterandet att läsande och skrivande aldrig sker i ett vacuum kan kännas som en truism men är ändå värt att påminna om. ”Den geografiska platsen, det kulturella sammanhanget och den historiska tidpunkten har stor betydelse för vilka uttryck läsande och skrivande tar”, menar till exempel Carina Fast (2008:7). Detta är giltigt för både vardagsskribenter och de som kommer att arbeta professionellt med sitt skrivande. I denna essä är det läsandet och skrivandet i en småländsk flickas liv under 1900-talets första decennier som är av intresse, en barndom i ett sammanhang präglad av det som lite skämtsamt brukar kallas ”de småländska kardinaldygderna”: religiositet, flit, arbetsamhet och företagsamhet.

När jag på 1990-talet arbetade med en avhandling om Kulla-Gullasvitens sju delar insåg jag att jag hade bott i självaste Astrid Lindgren-land men att jag bedrev forskning om Sandwall-Bergströms författarskap utan att ha besökt de platser där hon vuxit upp, Nävelsjö och Lannaskede, och heller inte Vetlanda en dryg mil därifrån. Det visade sig visserligen att jag redan hade

---

2 Då det existerar flera manusutkast och enhetlig paginering saknas används inne heller här någon paginering. Texterna ska naturligtvis inte betraktas som objektiva sanningar om en barndom. De är delvis gestaltade, skrivna ur ett perspektiv och kan bl. a. ha haft som syfte att positionera skribenten.

varit i den stad som döljer sig bakom Hasseltuna dit Kulla-Gulla åker i *Kulla-Gulla i skolan* (1948) för att bo på flickpension och bilda sig. Det var Eksjö. Men jag hade inte besökt författarens första bostad, Lugnet, där hon bott tillsammans med föräldrar och syskon. När Martha var i tioårsåldern flyttade familjen till Lannaskede hälsobrunn som föräldrarna övertog driften för. Det lät också intressant, ytterligare en plats där jag aldrig varit, men Sandwall-Bergströms bestämda uppfattning var att jag inte borde åka vare sig till Nävelsjö eller Lannaskede. Det första boendet var inte längre i släktens ägo, och det andra hade bytt ägare och eldhärjats flera gånger. Torpet Granelund som inspirerat till Kulla, där Kulla-Gulla blev tjänstehjon i *Kulla-Gulla* (1945), var också borta liksom delar av gården Svartåsen som stått modell för Höje herrgården, dit Kulla-Gulla fick flytta i *Kulla-Gulla håller sitt löfte* (1946) sedan det visat sig att hon var dotterdotter till gårdens patron Sylvester. Med andra ord fanns det enligt författaren ”ingenting att se”.

Trots denna försäkran om att den geografiska platsen inte hade något att erbjuda en litteraturforskare blev jag nyfiken. Liksom Astrid Lindgren hade ju Martha Sandwall-Bergström bidragit med skildringar av Småland som ett landskap med mörka skogar, blanka sjöar, höga åsar, förkastningssprickor och kummel från forntiden. I sina texter tar de bägge fasta på och vidareutvecklar föreställningar om landskapet som både kärvt och vänt, ljusst och mörkt och något högst konkret samtidigt som där finns en gåtfullhet (se Söderberg 1997; 2009). Kort och gott tycks de ha haft samma fruktbara relation till minnen knutna till sina ursprungsplatser och förmåga att konstnärligt gestalta och omgestalta dem i sina texter – och jag ville besöka även Sandwall-Bergströms.

Det som först slog mig vid mitt besök var de korta avstånden – hur nära Lugnet och Lannaskede låg varandra – och att den unga Marthas barn- och ungdom rört sig i området runt en sockengräns. Det andra var åsarna som jag redan noterat i min läsning av författarskapet, men här var de inte lika höga som jag hade föreställt mig då jag läst om dem. När Kulla-Gullaböckerna skrevs satt författaren i sin enplansvilla på Lidingö och mindes verkliga händelser som hon själv upplevt och berättelser som hon hade hört i barndomen. Att minnena av barndomslandskapet inte alltid överensstämmer med verklighetens topografi är något som många får erfara, och dessutom kan litterära pålagringar bidra till att öka höjden på åsar och göra djupen däremellan än djupare. För Sandwall-Bergström var åslandskapet och dess frekvens i hennes böcker något som ledde till grubbel. När hon i ett brev till sitt förlag ska diskutera omslagsbilden till *Kulla-Gulla finner sin väg* (1950), vill hon att hjältinnan ska sitta på Kulla-åsen och därifrån blicka ut över landskapet med åkrar, fält och blånande skogsåsar. Eftersom det alltid dyker upp en massa åsar ”härs och tvärs” i hennes böcker funderar hon på om hon ska konsultera en psykoanalytiker för att reda ut vad det kan bero på (Sandwall-Bergström 3.5.1950).

Även om undertonen var skämtsam kan Sandwall-Bergströms fråga ha innehållit en kärna av sanning som rör kombinationen barndom, minne och nostalgi. I samband därmed kan man tala om ”vittnesplatser”, det vill säga platser där man tillbringat sin barndom, som präntats in i en på ett sådant sätt att de bildar en referensram, ett slags filter, i mötet med andra platser. Dessa platser kan författare befolka och använda som scener i sitt fiktionsskapande, som Vimmerbytrakten för Lindgren och Lannaskedeplatån för Sandwall-Bergström (jmf Söderberg 2009:20). I det biografiskt inspirerade manuset från hennes ungdom, ”Jungfru med brinnande lampa”, låter hon Lannaskedeplatån stå modell för miljön och hon redovisar dess geologiska historia; platån utgörs av en långsträckt ås och är ett resultat av den iskant som skapades då inlandsisen smälte bort från trakten. Senare placerar hon torpet Kulla och herrgården Höje i detta rullstensåsarnas landskap. I den långa sviten som kan läsas som en utvecklingshistoria utgör dessa två platser de laddade poler kring vilka den dramatiska och psykologiska spänningen alstras (Söderberg 2004). Även i *Johanna* (1948), en ungdomsroman där handlingen utspelas i svensk medeltid, och de tre böckerna om familjen Oskarsson i Stockholmsmiljö (1952-1954), återfinns åsarnas topografi, inte minst i laddade situationer.³

Den religiösa kontexten

Det konkreta landskap som finns runt en människa börjar tidigt präglade henne, det hade Sandwall-Bergström själv anat. Lika tidigt, redan vid födseln hävdar vissa, påbörjas den process som så småningom leder fram till människans förmåga att läsa och skriva, och det finns föreställningar om henne som fiktionsskapande till sin natur (jmf. Barton 1993:130 & Torell 2002:82f.). I antologin *Min väg till barnboken* (1964) vittnar många av Sandwall-Bergströms barnboksskrivande generationskamrater om den sinnliga dimensionen i de tidiga årens umgänge med böcker, hur de var förknippade med vissa rum och människor, hur de kändes att hålla i, om suggestiva bilder som fanns i dem, deras speciella lukt – och kanske även smak! Barnet samlar på sig ord, berättelser, sånger och bilder som är kopplade till familjens modersmål, kultur och religion (jmf. Fast 2008:8). Flera av författarna nämner till exempel att deras ”väg till barnboken” har gått via Bibeln.

Redan den första meningen i antologins förord av Bo Strömstedt lyfter fram detta. ”Jag lärde mig läsa i bibeln”, slår han fast och menar att det skedde plötsligt, ”med en knäpp” (1964:7). Visserligen hade han stavat sig fram i ABC-böcker och annat, men första gången det gick utan motstånd var då han läste i Ruts bok om hur Rut plockade ax på Boas åker. I samma antologi avslöjar Bengt Anderberg att han ”satte tänderna i Nya Testamentet”. Innebörden är bokstavlig och syftar på när han lyckats få tag på sin fars

---

³ De tre böckerna om familjen Oskarsson gavs också ut på Bonniers förlag, *Aldrig en lugn stund hos Oskarssons* (1952), *Allt händer hos Oskarssons* (1953) och *Majken Stolt, född Oskarsson* (1954).

fickupplaga av Nya Testamentet på grekiska och genast börjat tugga på dess mjuka skinnpärmor (1964:27). Även Lennart Hellsings umgänge med Bibeln var tidigt och hett. När han var fyra-fem år utgjorde *Illustrerad Familjebibel* hans favoritlitteratur, främst på grund av Dorés illustrationer:

den käcke lejonödaren David, den förfärliga syndafloden, som sköljde bort allt i sin väg, Gubben Noak och hans stora fina båt, det brinnande Gomorra och frestaren på bergsklippan som sade de magiskt bevingade orden: "Allt detta skall jag giva dig, om du faller ner och tillbeder mig!" (1964:78)

Detta är erfarenheter som Martha Sandwall-Bergström delar. Hennes far Gustaf var predikant i Alliansmissionen och modern sjuksköterska. I utkast som leder fram till artikeln i *Göteborgs-Posten* (1983) konstaterar hon att det inte fanns så många böcker i det fromma barndomshemmet förutom faderns arbetsrum där hyllorna var fulla med "stränga mörka pärmor" som var så hårt packade att det inte var mödan värt att försöka lirka ut en bok. Det var "postillor och obegripligheter", titlar av Rosenius, Waldenström och Laestadius som han använde när han skrev sina predikningar och med högst en enda "gubbe" att titta på. Men en bok fick barnen låna och bläddra i redan som mycket små – familjebibeln. Det var en tjock bok i skinnband som fadern hade präntat in alla familjemedlemmars namn i. Från början användes den som "bilderbok" och för Martha blev den vad hon kallar "min första klassiker". Boken hade Gustaf fått i gåva av sin far Johan Petter:

Bibeln han gett sin son var illustrerad av Doré och tryckt med den gamla tyska bokstavstypen och medan vi i brist på annat träget betraktade bilderna lärde vi oss också det murriga alfabetet och utläste det som klingande arkaiskt och skönt.

Här ser vi hur de suggestiva bilderna i den relativt bokfattiga miljön stimulerade barnen att trotsa motståndet och till och med lära sig läsa den tyska bokstavstypen. Detta var före den tid då barnet ansågs ha den kognitiva mognad som krävdes för att lära sig läsa och skriva först vid sju års ålder (jmf Söderbergh 1979:110). Det framgår också att Dorés illustrationer sporrar den unga bibelläsaren Martha till kritiska funderingar om hur texterna och Dorés illustrationer korresponderar i persongestaltningen.

För min del blev jag dock aldrig riktigt sams med Dorés bilder, där människolemmar och trädrötter tycktes kräla och sno sig och Gud Fader och patriarkerna liknade varandra i skäggväxten. Borde inte Gud vara annorlunda, något högre och skönare än andra?

I manuset "Jungfru med brinnande lampa" finns ytterligare ett exempel på självständighet hos en ung bibelläsare. Scenen, som kan sägas vara en nyckelscen, visar på hur ord, läsning, tro och livshållning smälter samman. Den understryker det fromhetssammanhang med pietistiska rötter som den blivande författaren själv befinner sig i. För att blika sin far läser författarens

alter ego Eva-Maja Valler ett stycke ur Bibeln för honom, berättelsen om de fåvitska jungfrurna. Det är, precis som då Strömstedt läser obehindrat i Ruts bok, första gången hon lyckats läsa så rent och flytande. Efter läsningen tar fadern löfte av henne att hon alltid ska hålla sin lampa brinnande. Det lovar hon, men tyst för sig själv tänker hon att hon alltid ska ha så mycket olja att hon ska kunna dela med sig till dem som ingen har.

De bibliska berättelserna och trons språk var inte kopplade endast till Bibeln. Tidigt blev flickan Martha vittne till hur skriftspråk och tal förhöll sig till varandra, hur faderns stödmeningar nedskrivna med hans sirliga handstil på frimärksstora lappar kunde vecklas ut i långa predikningar. Att hans tal hade betydelse förstod hon av alla som beundrade honom och kallade honom ”pastorn som frälste mig”. Hon fick uppleva att hans ord tycktes ha haft en förmåga att beröra människor på djupet (Söderberg 2004:36f.). Det fanns även mer profana texter i det sandwallska hemmet. I en intervju berättar Sandwall-Bergström att hennes far köpte hem *Vecko-Journalen* och *Var åttonde dag*, hon kommer även ihåg följetonger och kvinnoporträtt i jugendstil i *Idun*, och även *Hvetlanda-Posten* lästes (16.9.1996).

Dessa tidskrifter fann säkerligen många läsare i bostaden eftersom den delades med Marthas farföräldrar. På nedervåningen bodde de äldre och på övervåningen de yngre. I essän ”Min barndom” sitter farmor i sin gungstol framför den öppna spisen och läser *Hvetlanda-Posten* när hon plötsligt upptäcker något spektakulärt. ”Bevare oss väl, Johan Petter, här ska du få höra”, säger hon och håller tidningen närsynt upp mot ögonen, ”det står här i Posten att världens undergång är nära”. Det har tydligen räknats ut att det kan komma att ske ”som i morrn”, och farmodern läser om vilka profetior slutsatserna om den närstående domedagen vilar på.

Farfar strök sig långsamt över polisongerna och gungade långsamt.

– Ja, ja, sa han, nån gång ska det ske. Så varför inte i morrn likaväl.

– Det lär ska börja med åska, det är tecknet står det här, sa farmor och läste med pekfingret mot raderna, fruktansvärda åskväder i alla fyra väderstrecken...

(1951:54)

Här fanns alltså vuxna människor som läste högt, och novellen ”Barndom” skildrar hur flickan Martha och hennes kamrat laddar sina lekar med innehållet i läsningen. I hemmet fanns också personer som visade hur böcker skulle hanteras och vårdas. Marthas mor hade till skillnad från sin man ingen egen bokhylla men ägde några böcker som hon vårdade ömt, bland annat ett verk med Viktor Rydbergs dikter som hennes dotter fick låna för att få lite förströelse en gång då hon var sjuk. Moderns sätt att lägga extra papper runt bokens röda skinnpärmor för att skydda den från det febriga barnets fuktiga händer var något flickan lade på minnet. I barndomshemmet fanns med andra ord böcker. Att de som var tillgängliga för barnen var få bidrog med största sannolikhet till att göra dem värdefulla.

Det muntliga berättandet och sagorna

Som framgått är Bartons tanke (1994:130) att barnets inskolningen i det muntliga och skriftliga språket tar sin början redan vid födseln och att läsandet och skrivandet finns där som ett groende frö redan i det muntliga språket och den sociala interaktionen. Många författare i den äldre generationen, som var barn ”i lyssnandets dagar”, har vittnat i synnerhet om det muntliga berättandets betydelse för dem. När det gäller Martha Sandwall-Bergström var farfadern Johan Petter den ojämförligt viktigaste inspiratören. Han gjorde ett starkt intryck på sina barnbarn med sånger, skrönor och berättelser av allehanda slag. I essän ”Barndom” berättar Martha om hur han, sittande i sin gungstol, placerar henne själv och hennes yngre bror på varsitt knä och börjar sjunga. Här smälter sången och episkt berättande samman och förändras successivt i hans framförande:

Farfars visor var antagligen hemmagjorda, liksom de flesta av hans historier, men jag minns bara fragment av dem, tyvärr. Han framförde dem med entonig stämma och improviserade alltmedan han sjöng, det var sällan någon visa var lika gång efter annan. (1951:53f.)

Enligt Sandwall-Bergström brukade farmor lyssna med intresse på farfadern när han sjöng och berättade, fastän hon säkert hade hört allt så många gånger. ”Den gamla tidens människor var inte så hungriga efter nytt”, menar hon, men samtidigt kan farmors intresse också varit ett tecken på att farfadern faktiskt var en fångslände berättare. Sandwall-Bergströms porträtt av honom i ”Min äventyrliga barndom” tyder på att också folk i bygden fascinerades av hans historier. Han måste komma i ett speciellt berättarmod för att börja berätta, han bearbetas med kaffe och snus och Martha erinrar sig hur en grannfrus dubbelhaka liksom ”skälver i hunger” efter att få höra någon av hans historier. Hon påminner om att det skulle dröja innan radion kom och *Hvetlanda-Posten* räckte inte för att stilla människors läshunger och fantasibehov.

Som vuxen beskriver Sandwall-Bergström sin farfar som en särmänniska, en som såg och hörde sådant som inte vanliga människor kunde pejla in. Skogsrän, tomenissar och trollpackor var han bekant med från sin ungdom då han arbetat som vallpojke eller skött milor i skogarna. Utifrån barnbarnets minnen av sin farfar i olika källor tycks hans berättartalang utmärkas av att han utifrån ett förråd av givet stoff och kända mönster kunde dikta fritt så att det skulle passa det speciella tillfället. Han tycks med andra ord ha varit en mer kreativ än repetitiv berättare. När farmodern läser om den förestående domedagen i *Hvetlanda-Posten* till exempel börjar hennes make genast att associera och berätta. När barnen går därifrån är de ”bleka om näsorna”. På frågor om sin egen näsas ovanliga utseende berättar han på etiologiskt manér om hur han fick använda ett stycke tuppkött att laga den med efter det att en räv bitit honom (se vidare Söderberg 2000).

Ett annat utmärkande drag är att farfadern levandegör stoffet genom att placera sig själv i händelsernas centrum. För honom tycks folktrons gestalter

vara högst verkliga och till och med personliga, med en tydlig förankring i landskapet. ”Han visste hur näcken i Skärvetesjön i Skirö såg ut till skillnad från den i Emån nedom Brunnshult eller den i Ödhultssjön”, erinrar sig hans barnbarn och fortsätter: ”den i Brunnshult brukade för det mesta visa sig i skepnaden av en gråvit häst, som ständigt drog en skramlande järnkedja efter sig”. Viktigt var att knyta dessa gränsvarelser till specifika platser i landskapet. När farfadern lyckas slå armarna om och kyssa den huldra som ”frestar” och ”hetsar” honom i ungdomen förvandlas hon till en björk, och han får näver och fnas i munnen. En annan gång är det djävulen i hundhamn som förföljer honom med ondskefullt glimmande ögon och morrande röst.

Johan Petter Sandwalls popularitet som berättare bekräftas av Marthas barndomskamrat, Ingrid Astrid Alm, en av de verkliga personer som inspirerat till Kulla-Gullagestalten. Enligt henne var Johan Petters talang välkänd i bygden. En gång berättade han historier för några dagsverkare på gården Svartåsen och blev tillrättavisad för att han drog arbetarnas uppmärksamhet från sysslorna (20.8.1997). Kanske är det en sådan händelse som bidragit till att det i en presentation av familjen Sandwall på pastorexpeditionen i Nävelsjö finns en notering vid farfaderns namn: ”Johan Peter ville gärna prata med folk.”

Ingrid Astrid kommer också ihåg att Martha underhöll henne på vägen till skolan med det som farfadern hade berättat kvällen innan. Ibland fick farfadern för sig att han skadade barnen med sina berättelser och bad farmodern läsa en psalm för dem. ”Men vi lyssnade hellre till honom än till någon läsning”, minns Martha. De inte bara återberättade farfaderns historier – de lekte dem och dramatiserade. Huldran och djävulshunden till exempel blev till stående figurer i deras lekar. Huldran fick heta Hulda och var en riktig björk i avlagda kläder. Runt denna skapelse spelade de upp olika stycken som de enligt författaren själva hittade på och blandade till. Följaktligen gav det muntliga traditionssammanhanget barnen stoff till eget berättande och lekar där de kunde förhålla sig kreativt till de kända gestalterna och motiven.

Men sägner, sagor och skrönor hörde inte bara till den muntliga miljön. I den lilla bokskatt som tillhörde Marthas mor fanns även ett exemplar av *Bland tomtar och troll*. Denna sagosamling började ges ut 1907, och de tio första åren var det i synnerhet John Bauer som med sina suggestiva illustrationer gav den sin prägel. Liksom många andra barnboksförfattare i samma generation har Martha vittnat om att särskilt Bauers illustrationer gjorde starkt intryck på henne. De ”högstämde” henne som barn, och hennes övertygelse var att hans bilder aldrig skulle dö. Astrid Lindgren berättar om lyckan att få beställa en bok genom skolan, till exempel *Bland tomtar och troll* ”med John Bauers oförglömliga illustrationer” (1964:128), och Tove Jansson tyckte också om denna sagosamling ”för bildernas skull” (1964:99). Astrid Lindgrens förhållande till smålandssonen Bauer kan märkas i hennes prinsgestalter, inte minst i *Mio, min Mio* (1954), och i sin bilderbok *Den*

farliga resan (1977) leker Tove Jansson medvetet med Bauers ikoniska bild av prinsessan Tuvstarr vid tjärnen.

För flickan Martha fanns som vi sett farfar Johan Petter som berättande förebild, och i hans berättelser utmärks människors möten med folktrons väsen av närkontakt av första graden. John Bauers illustrationer, som var influerade av romantikens naturfilosofiska föreställningar om naturen som besjälad, gav också exempel på hur folktrons gestalter liksom stenar och stubbar kunde levandegöras (Bjurström 1982:7f.). Bauers prinsessgestalter med långa vågiga och nästan självlysande hår kunde framstå som ett förkroppsligande av sommarnattens ljus där det förtätades i dunklet mellan skogens träd. Jag har i ett annat sammanhang (se Söderberg 2009:27f.) diskuterat hur växelverkan kan uppstå mellan representationer i den yttre världen, visuella estetiska uttryck och inre mentala bilder, som i sin tur kan leda till skapande. När vi betraktar den yttre världen utgör inre bilder redan en lins som vi ser igenom. På samma sätt som jag på mina egna vandringar på stigar i barndomsskogarna i Hälsingland var färgad av alla de skogsskildringar som jag läst om, inte minst i Kulla-Gullasviten, är det troligt att Sandwall-Bergströms sätt att se på skog och mark – och skriva fram litterära gestalter – var påverkat av såväl farfaderns lagrade berättelser som den fromma litteraturens guldlockiga barn och sagotraditionens prinsessgestalter, illustrerade av bland andra Bauer.

I Sandwall-Bergströms författarskap finns mycket riktigt många referenser till Bauer, inte minst i Kulla-Gullasvitens inledande delar. Hjältinnan i *Kulla-Gulla* (1945) har sökt efter den bortsprungna lillungen i timmar, faller utmattad omkull och somnar utanför enslingen Dal-Pelles stuga. Scenen där hon vaknar upp och ser den trolliknande Dal-Pelle sitta med lillungen i knäet ligger mycket nära Bauers illustration av hur en prinsessa, den ljuslockiga Bianca Maria i Helena Nybloms konstsaga ”Bortbytingarna”, vaknar upp i skogen hos trollen. När Kulla-Gulla ska gå hem med lillungen slår Dal-Pelle följe, ytterligare en allusion på en scen i samma saga där Bianca Maria går i gåsmarsch med trollen genom skogen. I *Kulla-Gulla håller sitt löfte* (1946) mister hjältinnan nästan livet då hon försöker rädda de fem torparbarnen ur det brinnande Kulla. Dal-Pelle finner henne, tar henne till sin stuga och vårdar henne tålmodigt. När hon börjar tillfriskna utvidgas cirklarna runt enslingens stuga. Energin återvänder långsamt, hon vill vara sin räddare behjälplig och går för att hämta vatten. ”Nedanför vid skogsbrynet rann en källa upp mellan två lutande alar, det hade hon lagt märke till de gånger hon förut varit här.” (1946:46) Här antyds bilden av den plats där den berömda prinsessan Tuvstarr sitter vid en tjärn och, flankerad av två smala grå trädstammar, betraktar sin spegelbild. Lite senare tycks hela bilden fyllas i och framkallas:

Källan låg blank och stilla under alarna, och när Gulla böjde sig ned, speglade sig hennes ansikte i vattenytan. Hennes ansikte var sig likt igen och huden hade läkts

förunderligt fint och utan ärr, och håret, som varit helt avsvett, hade på nytt börjat växa. Hela hennes huvud var fullt av små silkesmjuka lockar. (1946:110)

Kulla-Gullasviten har bland annat lovordats för att den vågade gestalta proletära motiv för unga läsare. Referenserna till sagotraditionen kritiserades av vissa medan andra menade att det var den guldtråd i den grå väven som barnläsarna behövde. Förutom detta ökar de texternas komplexitet och tolkningspotential och gör dem intressanta som just smålandsskildringar.

Syskonen och skolan

Viktiga i den tidiga språkliga och litterära socialiseringsprocessen är som nämnts föräldrar och andra vuxna närstående. Detta har vi sett exempel på när det gäller Martha Sandwall-Bergströms barndomsmiljö. Men det har också framgått att syskonens och kamraternas fantasi och lek haft betydelse. I manuset om barndomens läsning konstaterar författaren att de var lantbor, trakten isolerad och att systrarna och bröderna följaktligen var mycket hänvisade till varandra. I ”Min äventyrliga barndom” framträder en grupp om fem syskon som tycker om att leka, och man kan ana varifrån Sandwall-Bergström hämtat inspiration till skildring av den stora barnskaran i flickbokssviten med både flickor och pojkar i olika åldrar som först bor på torpet Kulla och som sedan hämtas till herrgården av Kulla-Gulla, i *Kulla-Gulla håller sitt löfte* (1946) och *Kullabarnen på herrgården* (1947).

Då sviten klassats som proletärlitteratur för barn men också lästs som en askungesaga om önskedrömmuppfyllelse har den omgärdats av tal om både allvar och romantik. Genom giftermålet med Tomas Torpare – den läsande studenten som Kulla-Gulla träffar på tåget i svitens sjätte del – börjar dessutom en moralisk utopi att skönjas. Sammantaget har detta bidragit till att de humoristiska inslagen och ordglädjen hamnat i skymundan. Det har alltså inte varit självklart att föra Kulla-Gullasviten till det litterära leklandskap som Astrid Lindgren satt sin prägel på. När Kulla-Gullasviten läses högt blir det dock tydligt hur väl avlyssnade barnens alla repliker är och hur mycket liv, kiv och rörelse, liksom dialektala formuleringar och verbala finurligheter, som texterna innehåller. I Sandwall-Bergströms manus om barndomen finns också en syskonskara som älskar ord, ordlekar, rim och ramsor och att namnge leksaker, inte minst dockor. De funderar ofta över ord, deras innebörd, valör och klang. De tycker också om att skriva, och Martha påbörjar gärna en berättelse och lägger den synligt för att någon av syskonen ska hitta den och fortsätta skriva (Ehriander 1993:5).

Syskonens betydelse för varandra blir överhuvudtaget tydligare när böcker och skönlitteratur kommer in i hemmen på Lugnet och Lannaskede brunn. Redan innan Martha börjat sockenskolan i Nävelsjö som sjuåring hade den äldste brodern försvunnit till läroverket i Sävsjö, vilket ledde till att hans yngre syskon kom i kontakt med de annorlunda skolböcker han hade med sig hem på loven. I familjen Sandwall är det tydligt vilken betydelse syskon kan

få i den informella läs- och skrivinläringen och litteraturläsningen före skolgången. Äldre syskon som läser böcker och visar att de värderar dem kan fungera som förebilder. Tillgången på böcker som ligger ovanför ett barns egentliga läsnivå kan sporra viljan att lära sig läsa och bli en del i gemenskapen runt böckerna. Det syskon som lär sig texter utantill har en – i bästa fall imponerad – syskonskara att deklamera inför. I ungdomsmanuset ”Jungfru med brinnande lampa” finns en passage som speglar en sådan situation och som kan ha hämtat näring från skribentens egna erfarenheter. Eva-Maja Valler försöker hålla jämna steg med sina äldre syskon och kämpar sig igenom sin fars bokhyllor, syskonens läxböcker och läser överhuvudtaget allt som hon kan komma över: ”Hon slog omkring sig med lärda fraser och bevingade ord, som hon inte begrep meningen i, och höll långa anföranden om sina ’utpräglade åsikter’, i hopp om att kunna slå sin omgivning med häpnad”.

En av de böcker som Sandwall-Bergströms äldre bror hade med sig hem på jullovet från sin skola var Verner von Heidenstams *Svenskarna och deras hövdingar* (1908-1910). I denna läsebok i historia för Sveriges så kallade barndomsskolor porträtteras den litterära gestalt som kom att bli den mest centrala för den blivande författaren i barndomen, stenåldershövdingen Ura-Kaipa. I artikeln om sin tidiga läsning menar Sandwall-Bergström att både bilderna och de första enkla meningarna gjorde boken lätt att komma in i. Läsningen tog ändå lång tid. Martha hade just lärt sig läsa och det var mödosamt att stava sig genom berättelserna. Någon gång blev hon hjälpt av syskonen men då utan de förklaringar och tillrättalägganden som hennes mor brukade bistå med då hon någon gång läste för barnen. *Svenskarna och deras hövdingar* vandrade dessutom runt i syskongruppen och var inte alltid tillgänglig. Den lästes så intensivt att Martha och syskonen kunde långa stycken utantill.

Trots att *Svenskarna och deras hövdingar* blev föremål för ett slags kollektiv läsning så menar Sandwall-Bergström att den samtidigt är hennes första egna stora läsoplevelse. Kanske berodde det på de funderingar om olika människors sätt att hantera ödet på som den hade aktiverat hos just henne och som hon inte riktigt hade kunna diskutera med sina syskon. Ska man bara böja sig inför ödet eller kämpa emot det? Den unga läsarens inlevelse, särskilt i berättelsen om stenåldershövdingen Ura-Kaipa, handlar inte om någon enkel identifikation, att hon som småländsk flicka i slutet av 1910-talet via en litterär skildring får en känsla för hur en manlig stenåldershövding skulle kunna ha det. Här handlar det snarare om att hon tar sitt personliga liv och sin erfarenhetsvärld in i texten som på så sätt tillförs mening. Hennes inlevelse både med Ura-Kaipa, som måste offra sin vän Karilas, och med Karilas själv, är stor. ”Jag kände bådas vånda värka i mig, men mesta Ura-Kaipas”, erinrar hon sig. Hela livet skulle han lida och känna skuld, det visste hon eftersom hon var som han och inrättade sig efter det som var bestämt, ödet.

Så som Sandwall-Bergström minns det tycks den långsamma läsningen ha bidragit till den fördjupade upplevelsen av Ura-Kaipas vånda och hon blev plötsligt varse att de var släkt. ”Vi hade samma stumhet i livssituationerna och sörjde på samma sätt, i svärmod.” Hennes syskon antyder att Ura-Kaipa till skillnad från de andra svenskhövdingarna i boken kanske aldrig funnits i verkligheten utan hittats på av författaren. Hon blir alltså medveten om att boken har en författare, vilket nu får henne att fundera över formen och detta påverkar hennes syn på berättelsen om Ane den gamles son Egil i samma bok. Denne hade ett annat förhållningssätt till ödet än stenåldershövdingen och hans vän, men det positiva med att han satte sig upp mot sitt öde förtogs, tyckte Martha, av att han kort efteråt blev dödad av en tjur. Hon hade synpunkter på textens komposition och tyckte att det var dumt av författaren att prompt ta med Egils död inom ramen för skildringen. Det var inte nödvändigt. Hon menade att ”mänskan slutar ju alltid med döden” så den hade inte ”behövt förstöra Egils segrar över den gamla otäcka offerlagen”. Punkten hade kunnat sättas tidigare. Med ens hade hon blivit vad hon kallar ”en kritisk läsare”, en läsare som man också kan tänka sig utvecklas till en författare med en kritisk hållning till givna former och regler för hur en berättelse kan komponeras och vilka litterära verkningsmedel som kan användas.

När det gällde frågan om ödet fortsatte den unga Martha att ladda sin läsning med de egna existentiella funderingarna. När hon var sjuk och fick låna samlingen med Viktor Rydbergs dikter trodde hennes mamma att hon skulle välja att läsa Rydbergs berömda ”Tomten” men valet föll i stället på den om Dexippos. Hon var nu mer tränad i läsning och minns ”hänförelsen” när hon tog sig an dikten som uppmuntrade till kamp mot det givna ödet. Hon lärde sig dikten utantill och deklamerade de inlärdas stroforna för sina syskon. Budskapet att inte låta sig skrämmas av det okända fick så stor betydelse för henne och författaren därmed en särskild status:

Författaren Viktor Rydberg smälte ihop med sin dikt och blev ett slag som en hjälte för mig. Men några år senare då man fick börja låna ur vårt lilla skolbibliotek, som utgjordes av ett skåp med hyllor, väl aktade och bevakade av vördade lärare Bexell, och jag stod och vägde i valet mellan Viktor Rydberg och Verner von Heidenstam, så var det i alla fall verk av den sistnämnde jag lånade hem, de var lättare att läsa och förstå.

En lärobok i litteraturhistoria som behandlade 1700- och 1800-talsklassiker kom även den att betyda mycket för Martha, och hon gömde den när brodern skulle åka tillbaka till skolan. Hon hade blivit så djupt gripen av några dikter i den att hon helt enkelt inte kunde skiljas från den: ”Jag hade boken undangömd i ett par år och läste den smyg, kramade den på njutningar, berusade mig med strofernas rytm. Det var det melodramatiska som gjorde sådant intryck på mig nu.” Där fanns Lidner, Stagnelius, Malmström, Tegnér med flera. Hon ryste med Tegnér inför Dödens Ängel och hon begrät med Lidner den unga grevinnan Spastaras död då hon under en jordbävning

skyndar tillbaka in i det fallande palatset för att hämta sitt barn. I Kulla-Gulla som försöker rädda torparbarnen ur den brinnande stugan har grevinnan Spastara en flicklitterär anförvant. När Martha som tioåring fick i uppgift att vara barnpiga åt sladdbarnet i syskonskaran, Rune, var det inte med barnsagor och berättelser hon vaggade honom till ro utan med dikter av Lidner och Stagnelius.

Vid sidan av den äldste broderns skollitteratur som syskonen Sandwall var så engagerade i fanns även sockenskolans läsebok *Sörgården* (1913) av Anna-Maria Roos. Sandwall-Bergström vittnar i texterna om barndomens läsning om att hon inte kunde känna för gestalterna i den på samma sätt som sina jämnåriga kamrater. Kanske uppfattade hon det som att hennes brors böcker befann sig på ett högre trappsteg i den litterära hierarkin. Däremot väckte en tjock bok som syskonen lånat av en statarflicka stort intresse. Det var en kolportageroman på över tusen sidor som vandrade mellan syskonen en hel vinter och som de diskuterade med varandra. Det var alltså stor bredd över hennes läsning med både fromt och profant, dikter och romaner, klassiker och den tidens populärlitteratur. På olika sätt och i skiftande grad vibrerar de under ytan i flickbokssviten om Kulla-Gulla.

Lannaskede hälsobrunn

Den här essän tog sin början i funderingar över hur en människas föreställningar om ett landskap formas och övergick snart till en tågresä med destination Småland, ett av de mest intressanta svenska landskapen ur barnlitterär synvinkel. Så gjordes ett associativt tågbyte till ett fiktivt tåg i *Kulla-Gulla finner sin väg* för att följa med till författaren Martha Sandwall-Bergströms barndomsmiljö under 1910- och 1920-talen i Småland. Bokstäver, berättelser och böcker i olika former har stått i centrum och lett till nedslag i författarens textproduktion. Som ett slags språkliga och litterära stationer på vägen har barndomslandskapet, det religiösa sammanhanget, den muntliga berättartraditionen och sagan liksom syskonens samvaro runt språk och böcker fungerat. Den allra sista stationen är inte metaforisk utan högst verklig. Vi befinner oss nu på Hvetlanda-Säfsjöbanan och ska kliva av tåget på en station som ligger 398 km från Stockholm. Stationen heter Lannaskede Brunn, men enligt ett prospekt som vi läst återstår det ungefär två kilometer att färdas innan vi är på själva Brunnen.

Vi behöver inte bekymra oss, någon har kommit för att plocka upp oss med en gammeldags vurst. Hade ytterligare några år passerat skulle vi ha hämtats i bil. En stund senare befinner vi oss på Lannaskede brunn. Det är som ett eget litet samhälle. Vi ser restaurangen, själva badinrättningen, stallet, kontorsbyggnaden och alla de villor som – det har vi läst i prospektet – fått namn efter personer viktiga för brunnsverksamhetens utveckling: villa Stedt, villa Wåhlin, villa Miltopé och villa Cedercrona. Här fanns också villorna Slottet, Svea och Blända. Mellan alla byggnader ser vi små rabatter,

promenadvägar, rastplatser, lummiga alléer och mindre stigar som leder till skogsparken och områden längre bort än så.

Plötsligt upptäcker vi en kjolklädd kvinna som med bestämd min cyklar över området. Kusken berättar att det är ägarinnan Elisabeth Sandwall som själv bor i villa Slottet. Hon och hennes make hade tagit över verksamheten 1922 sedan den gamla ägaren gått i konkurs. Egentligen var det hennes makes idé att köpa Brunnen. Han var ju predikant och hade brukat gå den korta vägen från sitt hem Lugnet för att predika här för brunnsgästerna. Detta var den vackraste platsen han visste och han hade planer på att utveckla verksamheten i andlig riktning och bland annat starta söndagsskola för traktens barn. Hans hustru Elisabeth, sjuksköterskan, skulle få ansvara för de mer kroppsliga och världsliga. Söndagsskola hann han starta, men endast ett år efter tillträdet avled han. Till Brunnen hade han kommit med hustru och fyra barn. På Brunnen föddes ett femte barn. Nu blev Elisabeth Sandwall ensam ansvarig för både familjen och hela den tungrodda och krävande verksamheten med mycket materiellt att underhålla och många säsongsanställda att leda i arbete. Några korta hektiska sommarmånader skulle ge försörjning för hela året. Hon tog sig an uppgiften med stor energi och blev en viktig faktor för hela bygden fram till 1942 då hon lämnade verksamheten (se vidare Söderberg 2009:233-239).

Vad kan då denna i geografin korta men, när det gäller själva bostaden, ändå rätt dramatiska flytt ha betytt för Martha Sandwall-Bergström? I modern läsforskning framgår det vilken betydelse den plats där ett barn bor kan ha för mötet med texter då barnet leker i anslutning till hemmet eller förflyttar sig från hemmet till förskolan eller skolan (se t.ex. Fast 2008:32f.). För ett barns utveckling till läsare är det också viktigt med tillgången på tidningar och böcker i hemmet. Detta är inte mindre sant för ett barn på den småländska landsbygden i början av 1900-talet. För Martha Sandwall-Bergström blev också förändringen stor. Brunnen var en mytomspunnen plats med många historier knutna till sig. Den hade fått sina brunnsprivilegier redan 1781 men historien om hur själva källan runt vilken brunnen byggdes berättades fortfarande (Levertin 1892:43). 1774, sades det, hade en piga på jakt efter några bortsprungna kreatur släckt sin törst vid en källa och då blivit ganska ”yr och underlig”. Hon berättade om upplevelsen för sitt husbondfolk som började nyttja vattnet ur den för att komma tillrätta med allehanda sjukdomar och krämpor (Bergmark 1991:198). Det gick också rykten om att det i en skrub i en av de många villorna på anläggningen fanns kryckor och bandage som helade brunnsгäster hade haft med sig då de kom men inte längre behövt då de åkte därifrån.

För den nioåriga Martha var Brunnen främst en mycket konkret plats där hon tidigt fick börja hjälpa till med olika sysslor. Det var också en plats där själva brunnsverksamheten var kopplad till en professionell verksamhet. Det gällde både hur källans järnhaltiga vatten skulle hanteras men främst de olika behandlingar som erbjöds. Denna verksamhet var också förenad med ett

professionellt språk med särskilda ord och begrepp. Hur varierade typer av behandlingarna kunde vara ger en vers i Lannaskedebrunnsvisan från 1900 exempel på:

Nu kan man börja bada och bli med gyttja smord,
och tallbarsbad man även kan bekomma.
Och av Nauheimerbad
blir man så hjärteglad,
och dusch, det kan man också få,
av hög och lägre grad.

Särskilt baden med gyttja hämtad från den förbiflytande Emån eller mossarna runt omkring hade gjort Lannaskede Brunn känd. En av alla de baderskor som arbetade med baden var Marthas kamrat Ingrid Astrids mor. Men, berättar Lannaskedebrunnsvisan, det fanns fler behandlingar än gyttje-, tallbars- och Nauheimerbad:

Om nerverna är skrala
en Kneippkur kan man få,
och naken promenera i ett solbad
där Maja Mobeck rår
och vakt vid dörren står
att ingen obehörig inom skranket komma får. (Hellgren 1977:82)

När det gäller tillgången på läsning hade det nya sammanhanget dessutom mycket att erbjuda. Här fanns den så kallade societetssalongen som erbjöd tidningar och romaner för brunnsgästerna att läsa, men här kunde även Martha låna och läsa böcker, utan kontroll och censur. Böckerna följde ibland med brunnsgästerna hem, men de kunde lika gärna lämna kvar sådant de haft med sig och läst ut. Det var alltså ett levande bibliotek, och Marthas litterära värld vidgades nu av Lagerlöf, Benedictsson, Flygare-Carlén och många fler. Men Brunnen var inte bara bad, bot och böcker, den var också möten mellan människor från olika samhällsklasser som Martha fick tillfälle att iaktta. Här kunde komplicerade sociala relationer uppstå, till exempel när familjen Sandwalls släktingar som var bönder kom på besök och skulle placeras till middagen. Borde de hänvisas till den andra klassens matsal med tanke på att de var bönder, eller kunde de genom kopplingen till etablissemangets ägare inta sin måltid i första klass? Komplicerade sociala sammanhang finns också beskrivna i Kulla-Gullasviten där torpare och herrgårdsfolk på grund av relationen till hjältinnan hamnar under samma tak.

Sammanfattande reflexion

Den unga kvinna som vi nu lämnar i Lannaskede brunn är inte bara en passiv läsare utan också någon som själv när författardrömmar. I min avhandling om hennes Kulla-Gullasvit (2004:50) skriver jag:

Sandwall-Bergströms litteraturintresse i unga år rymde en dröm om att hon själv skulle få skriva. I intervjumaterialet träder en typisk bild av en blivande författare fram, en känslig, fantasifull och receptiv flicka som berättar historier för låtsasfigurer och som skriver sagor, spökhistorier och kärleksnoveller. Hon vill helst av allt bli författarinna och i skolan kommer hon bäst till sin rätt i modersmålstimmarens uppsatsskrivning. Modersmål är ett favoritämne, som delvis legitimerar hennes fabuleringsförmåga.

I en intervju (20.8.1997) berättar Ingrid Astrid Alm att hennes kamrat Marthas uppsatser ofta lästes upp för klassen. Till skillnad från sina bröder fick hon av ekonomiska skäl inte möjlighet att ta studenten, men däremot tog hon realen som privatist i Sävsjö. I ett par minnesanteckningar inför ett framförande skriver författaren själv om hur hon tänkte i samband med att hennes skolgång avslutades: ”Är livet värt att leva nu när man inte får skriva uppsats mer?” Men hon fick skriva mer. Noveller för veckopressen, artiklar, och böcker för barn och unga som betraktats som nyskapande, *Kulla-Gulla* på grund av sitt ämnesval med proletära motiv för barn, böckerna om Majken Oskarsson för att de stod för en omorientering från flickboken i riktning mot den moderna ungdomsboken och trilogierna från Spanien om Pepita (1955-1958) och Arabella (1959-1962) för introduktionen av nya geografiska miljöer och motiv för svenska barnläsare (Toijer-Nilsson 1992).⁴ Hon skrev, som nämnts, även en historisk ungdomsroman, *Johanna* (1948), och en bok för vuxna, *Objuden gäst* (1950 under pseud Anna Loo).

Hur Martha Sandwall-Bergström i sitt skönlitterära skrivande använder sina barn- och ungdomsmiljöer, och alla berättelse och texter knutna till dem, har jag bland annat diskuterat i min avhandling (2004). I forskning om hur barn kan stimuleras till att bli läsande och skrivande individer finns mycket som också kan kasta ljus över Sandwall-Bergströms småländska barndom (se t.ex. Teale & Sulzby 1986). För det första har hon vuxit upp i en stimulerande miljö som givit henne impulser att engagera sig i språk och skapande långt innan den formella läs- och skrivundervisningen påbörjades. Denna miljö har erbjudit henne möjlighet att förhålla sig aktivt till språk och berättande i det dagliga livet. För det andra har hon fått samspele socialt med äldre personer, så kallade ”betydelsefulla vuxna”, i läs- och skrivsituationer. För det tredje har det lilla bokbestånd som hon från början hade tillgång ständigt vuxit och förändrats och på så sätt motsvarat en längtan efter allt större litterära utmaningar.

När det gäller Martha har syskonen sannolikt spelat en avgörande roll för hennes utveckling till kvalificerad läsare och skribent. Hennes barndomsmiljö skulle överhuvudtaget kunna användas som exempel för att problematisera uppfattningen att lärande sker endast i skolan och förutsätter undervisning (se

---

⁴De två trilogierna med spanska motiv gavs också ut på Bonniers förlag. Den om Pepita bestod av *Ånglarnas bäck* (1955), *Snäckans sång* (1956) och *Unga Pepita* (1958). Den om Arabella bestod av *Silvermånen* (1959), *Elddansen på Silvermånen* (1961) och *I silvermånen's tecken* (1962).

Säljö 2005:13). Här erbjöds sådant som successivt bildade ett slags episkt, moraliskt och estetiskt fundament med texter av många skiftande slag, såväl språkligt, innehållsligt och genremässigt. Här odlades också förmågan att läsa långsamt, noggrant och eftersinnande vilket kan ha gjort henne uppmärksam inte bara på själva innehållet utan också hur det framställs litterärt, på stilistiska grepp och litterära konventioner. Som ett exempel på hur kvalificerad litterär läsning utvecklas kan den mycket unga Marthas sätt att ta sig an *Svenskarna och deras hövdingar* fungera. Hon laddar in sina personliga erfarenheter i förståelsen av innehållet men successivt börjar hon även relatera till själva textens eget förhållningssätt till olika textkonventioner.

Som framgått lärde också hennes farfar Johan Petter henne något om berättande. Hon erövrade ord och uttryck för folktrons väsen och gestalter och fick förstahandsupplevelser av grepp och strategier för det muntliga berättandet. Dessa handlade om att fånga en lyssnare, få henne att vilja tro på det som berättas och hålla uppmärksamheten kvar. Att skapa fiktioner, helt enkelt. Johan Petters berättarprofil överensstämmer med det som till exempel Kvideland (i Herranen 1995:82f.) menar utmärker de bästa sagoberättarna. Det finns ett individuellt drag, de integrerar sina personliga erfarenheter, sin närmiljö och hemlandskapet som blir till personliga uttrycksmedel för dem.

Redan som ung visste Martha Sandwall-Bergström att det var något särskilt med just det skönlitterära läsandet och skrivandet. Hennes känsla var att hon hade hoppat direkt från sagorna till den vuxna litteraturen med målet att skriva romaner med stort R. När hon blickade tillbaka på sin flicklitteratur tyckte hon att hon hade misslyckats. Alla divergerande omdömen i synnerhet om hennes flickbokssvit om Kulla-Gulla, och alla de läsningar som gjorts (se t.ex. Heggestad 2003 & Nilson 2009), visar dock att det rör sig om ett komplext romanprojekt med många bottnar. I år 2020 fyller hjältinnan Kulla-Gulla 75 år om man räknar från den första bokens utgivningsår 1945. Vårt tåg må ha stannat på stationen Lannaskede Brunn – men läsningen av Kulla-Gullasviten kan fortsätta. Den låter sig inte ”packas upp” på något enkelt sätt, den tömmer sig inte heller efter en läsning och den kan fortsätta att i litterär form ge sina läsare föreställningar om Småland under åren kring det förra sekelskiftet. Men förutom det som fogar in Sandwall-Bergström i ett brett småländskt traditionssammanhang finns också sådant som gör hennes texter särpräglade och värda att återvända till, eller upptäcka för första gången.

Referenser

- Anderberg, Bengt (1964), ”Jag satte tänderna i Nya Testamentet”, i Bo Strömstedt (red), *Min väg till barnboken: 21 barnboksförfattare berättar*. Stockholm: Albert Bonniers förlag, s. 7–18.
- Barton, David (1994), *Literacy: An Introduction to the Ecology of Written Language*. Oxford: Blackwell.
- Bergmark, Matts (1991), *Bad och bot: Om vatten som läkemedel och njutningsmedel*. Stockholm: Prisma Magnum.

- Bjurström, Per (1982), "En ny sagovärld", i *John Bauer. En konstnär och hans sagovärld*. Stockholm: Nationalmuseum och Liber Förlag.
- Ehriander, Helene (1993), "Älskad av läsarna men föraktad av kritiken", *Abrakadabra* 3: 3–5.
- Fast, Carina (2008), *Literacy – i familj, förskola och skola*. Lund: Studentlitteratur.
- Heggestad, Eva (2003). *En bättre och lyckligare värld. Kvinnliga författares utopiska visioner 1850-1950*. Stockholm/Stehag: Symposion.
- Hellgren, Jerry (1977), *Lannaskede Hälsobrunns historia*. Vetlanda: AB Björns bokhandel.
- Hellsing, Lennart (1964), "Att radera bort vardagarna...", i Bo Strömstedt (red), *Min väg till barnboken: 21 barnboksförfattare berättar*. Stockholm: Albert Bonniers förlag, s. 78–85.
- Jansson, Tove (1964), "...om mina berättelser vänder sej till någon särskild slags läsare så är det väl till ett skrut", i Bo Strömstedt (red), *Min väg till barnboken: 21 barnboksförfattare berättar* (intervjuare Bo Carpelan). Stockholm: Albert Bonniers förlag, s. 97–103.
- Kjellin, Alf (1913), "Sagan om älgturen skutt och lilla prinsessan Tuvstarr", i *Bland tomtar och troll* 7. Stockholm: Åhlén & Åkerlund.
- Kvideland, Reimund (1995), "Sagoberättaren och samhället", i Gun Herranen (red) *Sagorna finns överallt: Perspektiv på folksagan i samhället*. Stockholm: Carlsson, s. 75–87.
- Levertin, Alfred (1892), *Svenska brunnar och bad: En vägvisare*. Stockholm: Hugo Gebers förlag.
- Lindgren, Astrid (1964), "Det började i köket hos Kristin...", i Bo Strömstedt (red), *Min väg till barnboken: 21 barnboksförfattare berättar*. Stockholm: Albert Bonniers förlag, s. 127–134.
- Lindgren, Astrid (1954), *Mio, min Mio*. Stockholm: Rabén & Sjögren.
- Nilson, Maria (2009), "Kulla-Gulla – om Småland, identitet och samhällsförändring", i Inger Littberger Caisou-Rousseau, Maria Nilson och Carina Sjöholm (red), *Speglingar av Småland*, Hestra: Isabergs förlag, s. 205–232.
- Nyblom, Helena (1913), "Bortbytingarna", i *Bland tomtar och troll* 7. Stockholm: Åhlén & Åkerlund.
- Sandwall-Bergström, Martha (1951), "Barndom", i *14 svenska barnboksförfattare gör en bok*. Stockholm: Natur och Kultur, s. 51–60.
- Sandwall-Bergström, Martha (1948), *Johanna*. Stockholm: Albert Bonniers Förlag.
- Sandwall-Bergström, Martha (1947), *Kullabarnen på herrgården*. Stockholm: Albert Bonniers Förlag.
- Sandwall-Bergström, Martha (1945), *Kulla-Gulla*. Stockholm: Albert Bonniers Förlag.
- Sandwall-Bergström, Martha (1950), *Kulla-Gulla finner sin väg*. Stockholm: Albert Bonniers Förlag
- Sandwall-Bergström, Martha (1946), *Kulla-Gulla håller sitt löfte*. Stockholm: Albert Bonniers Förlag.

- Sandwall-Bergström, Martha (1948), *Kulla-Gulla i skolan*. Stockholm: Albert Bonniers Förlag.
- Sandwall-Bergström, Martha (1950), *Objuden gäst* (pseudonym Anna Loo). Stockholm: Albert Bonniers Förlag.
- Sandwall-Bergström, Martha (1983), ”Skall man böja sitt huvud över stupstocken?”, *Göteborgs-Posten* 27.7.
- Strömstedt, Bo (1964), ”Inledning”, i Bo Strömstedt (red), *Min väg till barnboken: 21 barnboksförfattare berättar*. Stockholm: Albert Bonniers förlag, s. 7–18.
- Säljö, Roger (2005), *Lärande och kulturella redskap: Om lärprocesser och det kollektiva minnet*. Stockholm: Norstedts Akademiska Förlag.
- Söderberg, Eva (2004), *Askunge, madonna eller feminist? Kontextuella läsningar av Martha Sandwall-Bergströms Kulla-Gullasvit*, Institutionen för Litteraturvetenskap och Nordiska språk, Umeå: Umeå universitet.
- Söderberg, Eva (2009), ”En visa vill jag sjunga om Lannaskede brunn”, i Inger Littberger Caisou-Rousseau, Maria Nilson och Carina Sjöholm (red), *Speglingar av Småland*, Hestra: Isabergs förlag, s. 233–240.
- Söderberg, Eva (1998), ”Jungfrun med den brinnande lampan. Om Martha Sandwall-Bergströms författarskap”, i Ingrid Nettervik, Karl Lindqvist och Claes Evenäs (red), *Författare i Småland*, Stockholm: Carlssons Bokförlag, s. 221–230.
- Söderberg, Eva (2000), ”’Lite diktare en ju alltid ...’ Om Martha Sandwall-Bergströms ”’Min äventyrliga barndom””, *Barnboken*, nr 1, s. 4–15.
- Söderberg, Eva (2009), ”Med Bauer i blicken. Blänk och speglingar i Martha Sandwall-Bergströms och Astrid Lindgrens texter”, i Inger Littberger Caisou-Rousseau, Maria Nilson och Carina Sjöholm (red), *Speglingar av Småland*, Hestra: Isabergs förlag, s. 15–40.
- Söderberg, Eva (1997), ”Två flickor i Småland. Barndomsavtryck i Astrid Lindgrens och Martha Sandwall-Bergströms författarskap”, i Karl Lindqvist, Eva
- Söderberg och Lars Wolf (red), *Barndomslandskap*. Stockholm: UR, s. 128–156.
- Söderbergh, Ragnhild (1979), *Barnets tidiga språkutveckling*. Malmö: Liber.
- Teale William H. & Sulzby, Elisabeth (red) (1986), *Emergent literacy: Writing and Reading*. Norwood, New Jersey: N.J. Ablex Publishing Corporation.
- Toijer-Nilsson, Ying (1992), ”Martha Sandwall-Bergström”, i *De läses än. Från Louisa Alcott till Erik Zetterström*. Lund: Bibliotekstjänst.
- Torell, Örjan (2002), *Hur gör man en litteraturläsare? Om skolans litteraturundervisning i Sverige, Ryssland och Finland*, Rapport från projektet Literay Competence as a Product of School Culture, Institutionen för humaniora vid Mithögskolan i Härnösand.

Opublicerat material och intervjuer

- Roman- och artikelmanus av Martha Sandwall-Bergström: ”Jungfru med brinnande lampa” och ”Min äventyrliga barndom”.
- Martha Sandwall-Bergströms utkast till debattinlägg och tidningsartiklar.
- Martha Sandwall-Bergströms minnesanteckningar inför föredrag.

Brev från Martha Sandwall-Bergström till Albert Bonniers förlag daterat den 3.5.1950.

Intervju med Ingrid Astrid Alm 20.8.1997 (Eva Söderberg intervjuade).

Intervjuer med Martha Sandwall-Bergström mellan åren 1994 och 1999 (Eva Söderberg intervjuade).